

הערות על סקירת דפוסי הזוהר הקדוש שבהקדמת ספר אמת ליעקב

סקירה כללית של דפוסי הזוהר, נעשתה לראשונה ע"י הגה"צ המקובל רבי דניאל פריש זצוק"ל בספרו 'שערי זהר' (ירושלים תשס"ה) שער חמישי פרקים ב'–ט'. אך היא כוללת בעיקר רשימת הדפוסים ושנות הדפסתם, נוסח השערים, והקדמות המדפיסים. ומעט על מהותם, ויחודיותו של כל דפוס.

חסרונה של סקירה מפורטת ורחבה יותר, של דפוסי הזוהר, הורגש זה מכבר.

לאחרונה נתוודעתי להקדמה הארוכה שכתב הרב מנחם מענדל גאלדשטיין ממונרו (ארה"ב), לספר "אמת ליעקב" – הגהות והערות על הזוהר מהדעב"ץ מכת"י (תשע"ז).

א. בדבריו שם נפלו כמה טעויות, ואי דיוקים, ועל כך יש לייחד מאמר בפנ"ע, ואי"ה עוד חזון למועד.
ב. ראה מש"כ ד. אברמס במבוא ל'ספר חיבור עמודי שבע' (מהדורת צילום, לוס אנג'לס תשע"ז) עמ' כ"ד, על חסרונם של מחקר כזה. ושהסקירה היחידה שיש לנו עד כה, היא זו שבשערי זהר הנ"ל. ראה גם את סקירתו של ב. הוס על דפוסי הזוהר בספרו 'כזהר הרקיע'.

ודרך אגב אעיר בקיצור נמרץ על כמה דברים שכתב שם אברמס.
בעמ' ט"ז כתב ר' מנחם די לונזאנו השפיע רבות על דפוסי הזוהר והביא שתי דוגמאות של הערות של ציונים שכתב על גליון הזוהר שלו ונכנסו 'בדפוסים המאוחרים באמשטרדם תע"ה ובקושטא תצ"ו'. אלא שהדוגמא הראשונה שהביא מופיעה כבר בספר דרך אמת ונציה תי"ח (י"ל ע"י הרמ"ז, ויוחס להאר"י), וממנו הועתקה כבר בזוהר זולצבאך תמ"ד. ואילו הדוגמא השנייה שהביא (מח"ב דף קצ"ג ע"ב, עם הפניה לפרשת בראשית נ"ב א') מופיעה ג"כ בדפוס זולצבאך (דף ע"ו עמוד ש"ט) והמקור הוא מספר 'אמרי בינה' שהעתיקו לשונו אות באות ממש. וממנו הועתק לאמ"ד תע"ה (בדף קצ"ד ע"א. יש לשים לב שאע"פ שאין ההפניות באותו מקום בדיוק בזוהר, התוכן זהה ומדובר על אותם הקטעים, ואכמ"ל). כך שיותר נכון לומר כי יתכן שהגהותיו של רבי מנחם די לונזאנו הועתקו בספר דרך אמת ואמרי בינה. אך אין ראיה להשפעה ישירה של הגהותיו של רמד"ל על דפוסי הזוהר, ובוודאי לא על המאוחרים אמ"ד תע"ה וקושטא תצ"ו.

בעמ' כ"ז כתב "הנסיגות לשלב בין שני המהדורות [=קרימונה ומנטובה] למהדורה אחת נעשו על בסיס מנטובה באמשטרדם תע"ה, ובהרחבה עפ"י כת"י שבאו מצפת בקושטא בשנת תצ"ו. וכן על בסיס מהדורת קרימונה במהדורת לובלין שפ"ג ובמהדורת זולצבאך תמ"ד". הסיפא של הדברים נכון שבלובלין ובזולצבאך שולבו נוסחאות של שתי המהדורות לאורך כל הספר. אך הרישא של הדברים אינו מדויק, כי אמ"ד תע"ה וקושטא תצ"ו מבוססים על דפוס מנטובה בלבד, ואין בהם זכר לנוסחאות קרימונה. והכת"י שבאו מצפת אין להם שום קשר לגרסאות של קרימונה (כפי שרואים מהשוואת נוסח קושטא לנוסח קרימונה. ואף להשמטות שמקורם מדפוס קרימונה כדלהלן, אין שום זיקה לכת"י שבאו מצפת). אלא שחלק מקטעי הזוהר שנדפסו בקרימונה ואינם מופיעים במנטובה, נדפסו באמ"ד תע"ה ובקושטא תצ"ו ב'השמטות' שבסוף כרכי הזוהר. [שוב ראיתי שבעמ' ל"ב שם כתב את הדברים הנ"ל, בצורה יותר מדויקת].

בעמ' ל"ב כתב "בהקדמה של דפוס קראטשין תקס"ה הנדפס כביכול באמשטרדם בדפוס יוחנן לוי ובנו בנימין, מתלונן המדפיס על דפוס קושטא" ומעתיק את לשונו "והנה המדפיס הנז' אחר שעלה" וכו'. אברמס לא שם לב שכל הלשון הנ"ל הוא העתק מילה במילה של הקדמתו של רבי שלום בוזאגלו בזוהר שבמהדורתו אמ"ד תקל"א. (ואינם דברי מדפיס קראטשין). כמו כן גם נוסח הזוהר שבדפוס הנ"ל מועתק מדפוס אמ"ד תקמ"ט, שהוא העתק מדויק מאמ"ד תקל"א, בתוספת תיקונים שנדפסו בלוח הטעויות בתקל"א. (ומה שקבע שזוהר זה שבשערי נכתב שנדפס באמ"ד, נדפס בקראטשין, נראה שהתבסס עפ"י מש"כ בהקדמת הזוהר טשערנוביץ תרי"א שהביא בהערה 86, אך הדברים טעונים עדיין דרישה וחקירה). ומכאן שגם מה שהביא בעמ' ל"ג שם בהערה 86 על זרי התהילה שקשר מדפיס הזוהר בטשערנוביץ תרי"א לדפוס קראטשין, התהילה והתפארת מגיעה לדפוס אמ"ד מהדורת רש"ב.

חלק גדול מהקדמתו (עמ' נ"ז-קכ"ו) נסוב על דפוסי הזוהר, המקורות ששימשו לגירסתם, והשינויים שבין המהדורות השונות.

ניכר שהמחבר בדק את הדפוסים השונים ביסודיות, וחקר את הנושא לעומקו. והביא ידיעות רבות וחשובות שלא נודעו עד כה. מלאכה גדולה עשה, וסקירתו היא המקיפה המדויקת והרחבה ביותר שנכתבה עד כה בנושא חשוב זה.

אלא שעדיין מקום הניח לנו להעיר על כמה וכמה ממסקנותיו, ואותם העלתי במאמר שלפניכם. העתקתי לשונותיו של הרב גולדשטיין במודגש, ואילו את הערותי, בגופן רגיל.

שתי המהדורות של זוהר דפוס ראשון מנטובה

(א) בעמ' פ"ה כתב "אך יתר על כן כבר הוכח כי מדפיסי מנטובה אף ניסו לחזור ולהדפיס חלק ראשון הוא סדר בראשית ואכן נמצא טופס יחיד בביה"ס בירושלים שהוא שונה מהטופסים השכיחים, בזה שהגליונות הראשונים נסדרו בדפוס מחדש ומתחלת הזוהר עד דף י"ז ישנן שינויי נוסחאות וגירסאות, שאינן בשאר הטופסים, ואחר העיון והבדיקה הוכח כי בעלי דפוס מנטובה ניסו להשלים מהדורת מנטובה על פי מהדורת קרימונה, אך מחמת איזו סיבה חדלו מזה ולא הוסיפו עוד". ובהערה ע' ציין את המקור לכך: 'אסופות' ח"ח עמ' רי"א.

על כך יש להעיר, שמסקנת הכותב באסופות שם (בעמ' רי"ב, ועיין בהמשך מאמרו שם הוכחות לכך), שאותו טופס יחיד הנמצא בביה"ס בירושלים הוא שנדפס ראשון. ואילו הטופס הרגיל של מנטובה המצוי בידינו, הוא שנדפס מאוחר יותר ונעשו בו תיקונים ושינויי נוסח עפ"י מהדורת קרימונה (עד דף י"ז).

מנטובה מהדורה ב' הועתקה מדפוס קרימונה ?

(ב) ולגופו של ענין יש להעיר על מה שכתב "כבר הוכח כי מדפיסי מנטובה" וכו' מכך משתמע שהדבר ברור שמדפיסי מנטובה העתיקו את הנוסחאות והגירסאות שעד דף י"ז מדפוס קרימונה.

אך לאמיתו של דבר אין לכך הוכחה ברורה, וזאת השערה בעלמא של ד. אברמס, על סמך העובדה שהנוסח בדפים אלו במנטובה ב', זהה כמעט לגמרי לדפוס קרימונה.

אלא שיתכן כפי שכתב ב'אסופות' שם (עמ' רי"ב בשם ז. גריס וראה שם הערה 13) שאחרי הדפסת מנטובה מהדורה א' (הוא הטופס המיוחד הנ"ל), נזדמן למדפיסי מנטובה כתב יד מתוקן יותר לדעתם, ועל פיו תיקנו ושינו את הנוסחאות במהדורה השנייה (היא המהדורה המצויה). ואותו כת"י (או העתקתו) שימש כבסיס גם למדפיסי קרימונה.

עוד תתכן השערה הפוכה כפי שכתב שם (בהערה 13) שדפוס קרימונה הוא שהעתיק את הנוסח מדפוס מנטובה בדפים אלו, ולכן הנוסחים כמעט זהים לגמרי בדפים אלו.

יש סימוכין להשערה זאת, משום שנמצאו (ראה בספר 'הדפוס העברי בקרימונה' עמ' 121) גם לדפוס קרימונה שתי מהדורות לפחות לחלק מהקדמת הזוהר (וכן לכמה דפים בספר שמות). ונראה כי המהדורה השנייה הועתקה מדפוס מנטובה (ע"י שם שהביא שבעה

דוגמאות בהקדמת הזוהר שתוקנו בקרימונה ב', וכך בדיוק הגירסא במנטובה בכל ז' המקומות, כפי שנוכחתי לראות מבדיקה שעשיתי).

ואילו על ההשערה הנ"ל של אברמס, שמנטובה ב' הועתקה מקרימונה, יש לפקפק. משום שמדפיסי קרימונה כותבים בהקדמתם, שבספר בראשית לא יכלו מדפיסי מנטובה להעתיק מהם נוסחאות "יען היינו שנינו רוכבים צמדים בעת ההדפסה ולא יכלו לזון מכותלי ואספקלריאות המאירות מהעתיקתנו ולכן יצא משפטם מעוקל". אמנם יתכן שבעת כתיבת הקדמתם של מדפיסי קרימונה לא ראו את מנטובה ב', או שהוא נדפס אח"כ. אך כל אלו השערות רחוקות.

ההגהות שבזוהר דפוס זולצבאך, מקורותיהם, ועל החשודות בשבתאות

ג) בעמ' צ"א-צ"ב תחת הכותרת "דוגמאות להגהות תמוהות הנמצאות בדפוס זה", כשהכוונה לזוהר דפוס זולצבאך תמ"ד, העיר על הגהה שעל ח"א בראשית דף ט"ז ע"א: שמתחילה במילים 'ר' בנימין הלוי מצאתי כתוב" ומסתיימת ב"נלעד"ך" – היא חתימתו של רבי נתן שפירא בעל המצת שימורים, ותמה על כך. ויתכן ליישב שהרנ"ש העתיק את הגהת רבי בנימין הלוי בכתבה וכלשונה, והוסיף עליה. ואמנם יש לעי' היכן מסתיימים דבריו של ר' בנימין הלוי, והיכן מתחילים דברי הרנ"ש.

ד) בעמ' צ"ב העיר על הגהה בדפוס זולצבאך בח"ג (פנחס) דף רל"ג ע"א שנוסח הזוהר בדפוסים הקודמים הוא: 'בכפר עקימין'. ובדפוס הנ"ל נוסף: "נ"א עמיקין". וע"ז באה הגהה: "נל"ך שהוא כפר אחת סמוך לצפת תוב"ב שקורין בשם עמוקה ושם קבור יונתן בין עוזיאל וז"ל".

וכתב ע"ז "ההגה הלזו יש בו מקום לתמיהא, ראשית, הגירסא 'עמיקין' לא נמצא בדפוסים הראשונים, לא בדפוס מנטובה ולא בדפוס קרימונה, אף לא בהגהות דרך אמת, (והגהה זאת לא תיתכן כי אם לפי הגירסא 'עמיקין', וכנראה כי גירסא זאת הומצאה במיוחד לטובת אותה הגהה). שנית, לשם מה נזכר כאן שמו של יונתן בן עוזיאל באופן כל כך משונה, 'יונתן בין עוזיאל', ואם כי יתכן שזה ט"ס, אמנם יש מקום לחשוד כי כוונה שבתאית טמונה כאן, כי התיבות 'יונתן בין עוזיאל' בגי' 'שבת'. גם יש לברר מי הוא ה'נל"ך' המגיה החתום כאן, אם הוא הרנ"ש הנ"ל".

אך האמת היא שאין כאן 'גירסא שהומצאה' לצורך ההגהה, ואין מקום לחשד בשבתאות. אלא ט"ס פשוטה יש כאן, ובעל ההגהה הוא אכן הרנ"ש, כפי שנוכח להלן. בזוהר שבדפוס ליוורנו ווילנא (להלן: 'דפוסינו') שם, ישנה הגהה שמקורה מזוהר ליוורנו דפו"ר תקנ"א, בזה הלשון "בזהר הר"ן מ"כ [=הרב נתן מצאתי כתוב] עמיקין וכתוב וז"ל הוא כפר א' בצפת תוב"ב שקורין עמוקה ושם קבור יונתן בן עוזיאל. הרמ"ז". עכ"ל (כך הוא בליוורנו, אך בוילנא ישנם שינויים קלים בנוסח).

ברור שמדפיסי ליוורנו לא העתיקו את ההגהה מדפוס זולצבאך (שכן שם לא נמצאת הפתיחה "בזהר הר"ן מ"כ" ואף לא הסיומת שחותמת את הגהה בשמו של הרמ"ז), אלא העתיקו הגהה זו מכת"י הרמ"ז שהיה ברשותם, כפי שנוכח בדברי הסיום של הרחיד"א שנדפסו בסוף זוהר חלק ג' (אחרי ה"הוספות", תחת הכותרת 'ישמח חיים') "איכו השתא

ג. יש להעיר שהגהה זו נדפסה בהשמטות שבסוף הזוהר החל מאמ"ד תע"ה בכל דפוסי הזוהר, ובדפוסינו – ליוורנו ווילנא, תחת הכותרת "סימן כ"ו" (בדפוס וילנא הוא בדף רס"ב ע"א).

מחזיקנא טיבותא למעלת המגיהים אשר על עומדם יעמודו בשינויי הרש"ב ונסחי הרמ"ז בכ"י לברר אוכל לדון ולהכריע". וכן רמז לזה בהקדמתו שנדפסה בתחילת הזוהר ח"א תחת הכותרת 'מקדם לעי"ן דע מאי"ן' "מלקטת מספרן של צדיקים וכו' תבנית קול רמ"ז רב נהורא"י" (יש להעיר שהערה זו של הרמ"ז לא נדפסה בספר פירוש הרמ"ז על הזוהר, מהדורת קול בטחה).

הנה כי כן מצאנו עדות ממקור אחר לאמיתותה של הגהה זו, ושהיא אכן להרנ"ש. ומילת 'יונתין' ביו"ד שבדפוס זולצבאך, ט"ס בעלמא היא.

יש לציין שזוהר הרנ"ש היה בידי הרמ"ז, והוא השתמש בגירסאותיו, והחשיבם מאוד, כי ייחס את מקורותיו למהרח"ו. ראה מש"כ רמ"ז בפירושו על הזוהר ח"ג דף רפ"ד ע"א ד"ה וע"ד למה, "וליבי מהסס בגירסא זו חדא שלא מצאתיה בזוהר שהיה בידי מהרנ"ש (כ"ה בכת"י, ובמהדורת קול בטחה. ובזוהר ליוורנו תרי"ח בתוך המקדש מלך: בידי "מהרא"ש" והוא ט"ס) זלה"ה שממנו הגהתי זוהר שלי והוא מוגה מזוהר של הרח"ו זלה"ה".

ה) שם בעמ' צ"ב-צ"ג הביא הגהה בדפוס זולצבאך על ח"ב (שמות) דף ט' ע"ב - י' ע"א וזה לשונה "מהרמ"ק י"ב שבטים אלף מאתיים. ג"ז (=גם זה ?) ס"ו וס"ו היינו קל"ב עוד קל"ב עוד קמ"ד סך הכל ח"ת אחר אלף ומאתיים וח"ת דהיינו אלף תר"ח יהיה הגאולה השלימה ר"ל אחר החורבן אלף תר"ח שהוא שנת תל"ו לפ"ק. נלעד"ן לומר סימן ע"ז שהוא בשנת פרט קטן אליה"ו ודו"ד ומשי"ח יבאו" וכו'.

וכתב ע"ז "הגהה זו תמוהה היא, כי כידוע שנת תל"ו היתה השנה אליה קוו וצפו מאוד כל השבתאים, ואמרו כי ש"צ שר"י עתיד להתגלות באותה שנה כמשיח. ולפי"ז ודאי לא רבי נתן שפירא הוא בעל ההגהה של 'נלעד"ן', כי אם אחד השבתאים, ואולי הוא נתן העזתי הידוע. ולפי"ז מסתברא כי גם הרמ"ק שנזכר כאן, אינו הרמ"ק הקדוש בעל הפרדס, כי אם אחר המכנה עצמו בשם רמ"ק".

אמנם יעויין באור יקר להרמ"ק (להלן: אור"י) כרך ז' עמ' נ"ג בד"ה דאינון מאה ותלתין ותרין "אחר י"ב שבטים שהם אלף ומאתיים וכו'... "שכל הדברים יהיו ויגיעו עד שנת ח"ת ... שאז יהיה אור הלבנה כאור החמה והכל נתקן ... הסר מהם ס"ו לחשך וס"ו להתעוררות דהיינו מאה ותלתין ותרין דקאמר ... הוסף עוד מאה ותלתין ותרין אחרנין ... וצריך להוסיף עוד מאה וארבעה וצ"ל 'ארבעים' שרק כך החשבון מכיוון, וכן הוא להדיא בהמשך דברי הרמ"ק המובאים להלן: "וקמ"ד אחרונים", ובוודאי זו טעות של מדפיסי האור יקר, שהוחזקו בחוסר דיוק בהעתקת הכת"י ואכמ"ל, ומסתמא היה כתוב ארבע' וארבעה ... יעלו ה' אלפים וארבע מאות ושבעה ושלושים". ובהמשך שם כתב "כי תשלום אלף ומאתיים לחורבן הם ה' אלפים וכ"ט ליצירה, השלם על כ"ט קל"ב ראשונים וקל"ב שניים וקמ"ד אחרונים יעלו כולם ח"ת".

הרי להדיא מהלך החשבון תואם בדיוק לדברים המובאים בהגה"ה. אלא שהחשבון הסופי שברמ"ק הוא תל"ז, ואילו בהגה"ה תל"ו, ויתכן שנפלה טעות בהעתקה בשם הרמ"ק. וכן הגמטריא המובאת אח"כ עם הפתיח 'נלעד"ן' מתאימה לתל"ו ולא לתל"ז. ומאחר שהדברים נמצאים במקורם ברמ"ק, שוב אין מקום לפקפק ביחוס הדברים להרנ"ש (אף שכאמור יש שינוי קטן בחשבון של שנה, ונראה כי רנ"ש התבסס על ההעתקה בשם הרמ"ק שהשתבשה).

אולם יש להוסיף בענין זה שאכן ישנם כמה גירסאות שהובאו בדפוס זולצבאך ויוחסו לרמ"ק, ואינם לפנינו ב'אור יקר'. ראה זוהר ח"א דף ס"ו ע"א "ארץ החיים וזהו י"ה וכו' ולא אוליד לא אביט". בדפו"ר כל המשפט "וזהו י"ה וכו' ולא אוליד" ליתא, אלא הגי'

'ארץ החיים לא אביט'. המקור הראשון למשפט זה הוא בדפוס זולצבאך וצויין עליו: 'מהרמ"ק'. אך באור יקר ח"ד עמ' מ"א, המשפט הזה איננו, והג' כבדפ"ר.

וראה עוד זוהר ח"א דף ע' ע"ב "לאנהרא אפי ארעא". בדפוסינו נדפס כאן: "שייך כאן מה שבסי' י"ג". ובדפוס זולצבאך נדפס כאן כל הקטע שאצלנו בהשמטות בסי' י"ג. וכתוב עליו: "מהרמ"ק". אך באור יקר על אתר איננו.

זוהר דפוס קושטא מהדורה מלאה טעויות ?

(ו) בעמ' ק"ד כתב על זוהר דפוס קושטא תצ"ו תחת הכותרת 'מהדורא מלאה טעויות' "המעיון בזוהר של מהדורת דפוס זה בהשוואה לעומת הדפוסים הקודמים יעמוד משתאה על רבוי הטעויות והשיבושים שבדפוס זה. והרי דוגמאות אחדות מן הטעויות המרובות הנמצאות בזוהר דפוס זה". והביא שתי דוגמאות.

הדוגמה הראשונה, מזוהר ח"א דף כ"ט ע"ב, שבדפ"ר הגירסא: "ואפיק קול מגויה ודא אקרי קול השופר והיינו ברא אלדים את השמים ואת דאיהו קול השופר, ושמים שליטין בחיי המלך עלאה". ובספר דרך אמת (ונציה ת"ח, י"ל ע"י הרמ"ז, ויוחס להאר"י) כתב: "את השמים השופר (נ"א ואיהו השופר)". דהיינו שמחק מילות "ואת דאיהו קול", וחושן מזה הביא נ"א. ובקושטא הגירסא "את השמים ואיהו דאיהו קול השופר (נ"א ואיהו השופר) ושמים וכו'".

וכתב: "ומלבד מה שלא ציין גירסת הדרך אמת כאן, תיבת 'ואיהו' טעות דמוכחה היא, ובמקומה צ"ל 'ואת'".

טענתו הראשונה על כך שמדפיס קושטא לא הביא גירסת הד"א "את השמים השופר", אין לה מקום, משום שהדברים ברורים לכל מעיין בדפוס קושטא, שעורכיו לא ראו עצמם משועבדים לתיקוני הדרך אמת, וכאשר מצאו גירסא מחוורת יותר שמקורה בגורי האר"י (או משאר המקורות שעמדו לפנייהם כמבואר בהקדמתם) קבעו את הנוסח על פיה.

ואכן גירסת הד"א כאן קשה להולמה, כי המשפט בזוהר שם הוא: "ואפיק קול מגויה ודא אקרי קול השופר והיינו ברא אלדים את השמים". ולא מובן איך יתכן לגרוס כאן "את השמים השופר", כי זה ניסוח משובש, וחסר קשר.

ועל טענתו השנית יש להעיר, שאמנם נכון שמילת 'ואיהו' כאן היא ט"ס ברורה. אך מה שכתב שבמקומה צ"ל 'ואת', כאילו שכוונת מדפיסי קושטא היתה להשאיר כאן את גירסת דפ"ר, זה לא מוכח כלל. ויותר נראה לומר שאכן מילת 'ואיהו' היא טעות, ויש למוחק, אך לא לכתוב במקומה מילת 'ואת' אלא לגרוס כך: "את השמים דאיהו קול השופר".

וראיה לכך, שכן מצאנו שהיא גירסת הרמ"ק באור"י בזוהר (כרך א' עמ' קל"ו) ובפירושו (שם עמ' קל"ז) "את השמים דאיהו קול השופר", (ומבאר מילת "קול" השופר, ש"שמים" היינו קול. באופן שמוכח להדיא שלא גורס מילת "ואת" שבדפ"ר, ומאידך גורס 'דאיהו קול השופר', ולא כהד"א שמחק). ומסתבר שמדפיסי קושטא כיוונו להביא גירסא זו שהיתה בידם מהרמ"ק או ממקור אחר.

ד. וכ"ה בדפוס ליוורנו. ובולנא: "והיינו ברא אלהים את השמים (ואיהו) דאיהו קול השופר (נ"א ואיהו השופר) ושמים וכו'".

והנה גירסת רבי שלום בוזאגלו (בעל המקדש מלך, להלן: רש"ב) במהדורת הזוהר שלו (אמ"ד תקל"א, ושם תקמ"ט, ושם תקס"ה. לנגד עיני כאן היתה מהדורת תקס"ה) "את השמים דאיהו קול השופר ושמים". וכידוע רש"ב ביקר בחריפות את מדפיס קושטא, בהקדמתו לזוהר שלו. ולפניו לא נעלמה גירסת מנטובה, ותיקוני הדרך אמת, שפעמים רבות קבע גירסתם בזוהר"ו (עי' בזה מש"כ להלן באות ט', ובאות ט"ו, ובהערה י'). ובכל זאת כאן לא הביא גירסת הד"א: "את השמים השופר". והסיבה כנ"ל שניכר ששיבוש יש כאן. וכן לא הביא את הנ"א שבד"א "ואיהו השופר", משום שגם היא גירסא לא ברורה, כי לפי גירסת הנ"א יתקבל משפט כזה: "ואפיק קול מגויה ודא אקרי קול השופר והיינו ברא אלהים את השמים ואיהו השופר". וברור שלא מתאים ניסוח "ואיהו" השופר. אלא "דאיהו", ולכן גרס הרש"ב "והיינו ברא אלהים את השמים דאיהו קול השופר".

לסיכום: א. מה שלא הביאו מדפיסי קושטא גירסת הד"א, לא טעות או השמטה יש כאן, אלא הדבר נעשה בכוונה תחילה. ב. לא התחלפה להם מילת "ואת" ב"ואיהו". אלא טעות דפוס פשוטה יש כאן שמילת "ואיהו" (כאן) היא מיותרת ויש למוחקה.

ז) הדוגמא השניה שהביא שם היא מהזוהר בח"ג דף ט' ע"א שבדפוס"ר הגי': "קב"ה פקיד על עלמא ואתיא מותנא לעלמא או כפנא לעלמא ווי" וכו'. והד"א כתב: "וכדין קב"ה פקיד על כפנא לעלמא ווי כצ"ל". ואילו בדפוס קושטא הגירסא "וכדין קב"ה פקיד על מה אתיא כפנא לעלמא ווי לאינן" וכו'. (וכ"ה בדפוסינו).

וכתב ע"ז "הנה ארכביה ללשון הזוהר אתרי ריכשי, ובלי ספק הוא טעות ושבוש, ולא גירסא חדשה, ועם שבדוחק אפשר ליישב אותה גירסא, מכל מקום הלא הגירסא המקורית של הזוהר ואף גירסת הדרך אמת טובה הרבה ממנו".

ואעיר על ראשון ראשון, א. גירסא חדשה יש כאן, ולא טעות ושיבוש. והעד על כך, גירסת הרמ"ק בשינויים קלים באור"י (כרך י"ב עמ' נ"ב) שגורס כך: "קב"ה פקיד על מה אתי כפנא על עלמא".

ב. מה שכתב שהגירסא המקורית של הזוהר ואף גירסת הד"א טובה הרבה מגירסת קושטא שהיא דחוקה. המתבונן בכל דברי הזוהר שם יווכח שגירסת דפוס"ר והד"א היא הקשה כאן, ואילו גירסת קושטא מחוורת יותר, ומרווחת ולא דחוקה.

ולצורך הביאור נביא כאן את כל לשון הזוהר (כפי שהוא בדפוסינו, והמשפט הנידון מודגש). ז"ל "וכד אשתכח בצורת בעלמא וכפנא, ודינא אתתקף על מסכני, כדין בכאן וגעאן קמי מלכא, וקודשא בריך הוא קריב לון יתיר מכלא, הדא הוא דכתיב כי לא בזה ולא שקץ ענות עני, וכדין קודשא בריך הוא פקיד על מה אתיא כפנא לעלמא, ווי לאינן חייביא דגרמי האי, כד אתער מלכא לאשגחא בעלמא על קלא דמסכני, רחמנא לישזבן מנייהו ומעולבנייהו. כדין כתיב שמוע אשמע צעקתו, שמוע אשמע תרי זמני, חד לאשגחא בקליהון, וחד לאתפרעא מן אינן דגרמין לון האי, הדא הוא דכתיב ושמעתי כי חנון אני, וחרה אפי וגו', ועל דא בשעתא דכפנא אשתכח בעלמא, ווי לאינן עתירי חייביא בקליהון דמסכני לקמי קודשא בריך הוא". עכ"ל.

והנה לפי גירסת דפוס"ר "וכדין קב"ה פקיד על עלמא ואתיא מותנא לעלמא או כפנא לעלמא". וכן לגירסת הד"א "וכדין קב"ה פקיד על כפנא לעלמא". משמע שמחמת בכיות העני הקב"ה מביא רעב לעולם. ואילו מהמשך דברי הזוהר הנ"ל "ועל דא בשעתא דכפנא

ה. וכן לא הביא גירסת מנטובה "ואת" שהיא בוודאי שיבוש כפי שמחקה הד"א.

אשתכח בעלמא ווי לאינן עתירי חייביא בקליהון דמסכני לקמי קב"ה" משמע להיפך שבגלל הרעב העניים בוכים. וכן מלשונו לעיל "וכד אשתכח בצורת בעלמא וכפנא ודינא אתתקף על מסכני כדן בכאן" וכו', משמע ג"כ כנ"ל. אלא שהיה אפשר ליישב בדוחק שבתחילה יש קצת רעב באופן שמגיע רק לעניים, ולא לעשירים, ובגלל בכיותיהם הקב"ה מביא רעב גדול שמשפיע על כולם. אלא שבוודאי הדברים דחוקים מאוד.

ונראה שזו הסיבה שמדפיסי קושטא כאן נטו מגירסת דפו"ר והד"א ונקטו כגירסתם (שהיתה בידם מאחת ממקורותיהם מגורי האר"י או מקור אחר), שלפי נוסחתם מיושב הזוהר על נכון.

שוב מצאתי במקדש מלך כאן שכתב בזה הלשון "וכדין קב"ה פקיד על עלמא ואתייה מותנא [-נוסח דפו"ר]. פי' שאחר מיתת העניים ברעב ממית העשירים שגורמים מיתת העניים. או כפנא לעלמא [-נוסח דפו"ר], רעב של כלייה שמכלה גם העשירים". -התקשה במה שהקשינו לעיל, ויישב כפי שכתבנו לעיל ליישב בדוחק.

אלא שאח"כ כתב המק"מ "ובזוהר מדוייק גריס וכדין קב"ה פקיד על מה אתי כפנא לעלמא [-נוסח דפוס קושטא]. ור"ל שהקב"ה פוקד על העשירים עוונם שהם גרמו לבוא רעב לעולם".

נראה בעליל שהמק"מ הרגיש שהישוב הנ"ל דחוק, ולכן הביא גירסת ה'זוהר מדוייק' שהיא ממש כגירסת דפוס קושטא, ובזה הכל מבואר ומחזור.

ואכן רש"ב בזוהר שלו (היתה לפני מהדורת אמ"ד תקס"ה) כאן הדפיס כנוסח קושטא, ולא כהד"א. על אף שכאמור לעיל רש"ב לא נשא פנים למדפיסי קושטא, ופעמים רבות נטה קו מגירסתם, וכמעט תמיד מאמץ את גירסת הד"א.

אלא שכאמור דווקא משום שנוסח קושטא מחזור יותר, כפי שעולה מדבריו במק"מ, גרס כמותם. וממה שהביא שכך גירסת "זוהר מדוייק", נראה שהיה בידו כת"י של זוהר או הגהות מכת"י של זוהר שהוחזק למדוייק, שגירסתו שווה לגי' קושטא. ומכאן הוכחה נוספת שמדפיסי קושטא העתיקו את גירסתם ממקור קדום בכת"י, ולא כפי שחשב הרב גולדשטיין כי שיבוש יש כאן.

והעירני ידידי הרב בן ציון שפירא, שלא יתכן לומר שכוונתו של המק"מ באומרו 'זוהר מדוייק' - לדפוס קושטא. שכן מצאנו במק"מ בח"ג דף י"ז ע"ב שכתב "תא חזי בשעתא דצדיקייא וכו' כן הוא בזוהר מדוייק. לפי דהיינו פירוש קמא ומאי דבר אחר". כלומר שיש למחוק את המשפט "דבר אחר אם לא תדעי לך היפה בנשים וגו' " שמופיע בדפו"ר (וגם בדפוסים שלנו). ואכן זוהר שבמהדורתו (היה לפני אמ"ד תקס"ה) מחק הרש"ב את כל המשפט הנ"ל. אמנם בקושטא שם מופיע ה'דבר אחר', וכן בדפוס זולצבאך (דף ז' ע"ב עמודה כ"ז) מופיע ה'דבר אחר'. מכאן ש'זוהר מדוייק' - שבמק"מ, אין הכוונה לדפוס קושטא, או לאיזה שהוא זוהר בדפוס, אלא לזוהר בכת"י. וכן נראה בעליל לכל הוגה במק"מ, שהמקדש מלך יסד את פירושו על דפוס מנטובה, ונראה שבעת כתיבתו לא היה לפניו דפוס קושטא.

מסקנא דמילתא: שני הדוגמאות שהביא הרב גולדשטיין כהוכחה על רבוי הטעויות שנפלו בדפוס קושטא, אינם שיבושים, אלא תיקוני גירסא שנעשו בכוונה תחילה.

דבר זה ללמד על הכלל כולו יצא, כי בכל שינוי שימצא בין נוסח דפו"ר, לדפוס קושטא, נצרך עיון עמוק בתוכן דברי הזוהר, כדי להכריע האם שיבוש וטעות דפוס לפנינו, או שמא אדרבה תיקון ושינוי גירסא למעליותא.

האם רש"ב ראה והשווה את נוסח דפוס מנטובה לגירסת קושטא ?

(ח) אחר שקבע הרב גולדשטיין שדפוס קושטא היא "מהדורא מלאה טעויות" כנ"ל, תמה על הרש"ב והרחיד"א מדוע הסתמכו על דפוס קושטא.

וכך כתב בעמ' ק"ח על הרש"ב "וכנראה לא התחשב כלל עם דפוס הראשון של מנטובה, ובוודאי שלא הביט אל מהדורות אמשטרדם כי אלמלי השווהו עם דפוס קושטא היה רואה בעליל כי המדפיס דקושטא לאו בר סמכא הוא כלל".

אלא שדברים אלו אינם נכונים, כפי שנוכיח להלן. רש"ב כתב בהקדמתו למהדורת הזוהר שלו בהתייחסו לדפוס קושטא (הביא דבריו הרב גולדשטיין שם בעמ' ק"ז) "ואני לא אתמה מטעויות הדפוס שנפלו בו לאלפים ורבבות" וכו'. ברור שרש"ב השגיח בזה ע"י השוואה למהדורות הזוהר הקודמות, ולא כתב כך מסברא בעלמא.

עוד כתב רש"ב בהקדמתו הנ"ל "והנה בדקתי כל דפוסי הזוהר למצוא המובחר שבכולם, הוא של קושטאנדינא של שנת מלכו"ת". הרי לנו עדות מפורשת של רש"ב על עצמו שבדק את כל דפוסי הזוהר למצוא איזה מהם גירסתו המובחרת ביותר.

ברור גם כי זהר דפוס זולצבאך היה למראה עיניו של רש"ב, עי' בזהר ח"ב דף קי"ח ע"ב בהערה שעה"ג על המילים 'דאיהי הבער דהיינו אש' (בדפוס ליורנו אות ב', בדפוס וילנא ב'ניצוצי אורות' אות א'), "ה"ג, ובדפוס זולצבאך כתוב מבעה והוא טעות וכו' הרש"ב". (סיומת "הרש"ב" בסוף ההגהה נוספה בדפוס ליורנו, והיא באה לציין שהגהה זו מקורה מהרש"ב שהדפיסה במהדורת הזוהר שלו).

כמו"כ רש"ב בזוהר שלו העתיק לפחות גירסא אחת מדפוס זולצבאך. ראה זוהר ח"א דף א' ע"ב "עד דיעלון כך אכלוסך לתתא". מילת לתתא איננה בדפו"ר, אלא נוספה בזולצבאך. אך באמ"ד תע"ה ותפ"ח, וקושטא תצ"ו, איננה. ואילו רש"ב בזוהר שלו הדפיסה. ואמנם כתב הרש"ב בהקדמתו ששאב גירסאות רבות מתוך כתבי האריז"ל, אך חיפשתי בכתבי האריז"ל ולא מצאתי שנזכרה מילה זו. משום כך נראה שהמקור של הרש"ב הוא מדפוס זולצבאך.

(ט) ולעצם ההנחה של הרב גולדשטיין שרש"ב לא התחשב עם דפוס מנטובה, אחר המחילה זה דבר מופרך. כי מעיון בנוסח הזוהר של רש"ב, מתברר שבמקומות רבים מספור החזיר את גירסת דפוס מנטובה, ואמנם יש מקומות שכן החזיק בשינויי קושטא, ונראה כי בכל מקום שקושטא שינו את גירסת מנטובה, רש"ב בדק את הדברים לגופם, והחליט איזו גירסא לאמץ.

וראה מה שכתב הרב חיד"א בדברי הבקורת עליו, אשר נדפסו בזוהר בסוף ח"ג תחת הכותרת 'ישמח חיים' (בדפוסינו בדף ש"ט ע"ב) "ואולם הנה זה בא הרב ר"ש בוזאגלו זלה"ה ... עבד עובדא ושינה רוב הגהות דפוס קושטנטינא זוהרו מוכיח מידע ידיע, ובנסחי זהר מנטובה דבק לאהבה".

ברור שרש"ב עשה השוואה מדוקדקת של דפוס קושטא עם דפוס מנטובה (גופו, או עם אחד מן הדפוסים שמבוססים עליו, כמו אמשטרדם תע"ה, או תפ"ח) וגם ספר דרך אמת עמד לנגד

ו. הרב גולדשטיין חזר על הדברים בעמ' קי"א הערה צ"ד, שם תמה על דברי הרחיד"א הנ"ל, בטענה "שבכללות מהדורתו הולך גם רש"ב בעקבות דפוס קושטא". וכאמור הדברים אינם נכונים. וממילא נתבטלה התמיהה על דברי הרחיד"א, ודבריו מתפרשים כפשוטם, ולא כמו שניסה לדחוק שם.

עיניו, כפי שמוכח ממקומות רבים שנקט כגירסת הד"א (עי' להלן הערה י'), גם במקומות שבקושטא הביאזה רק בתורת נ"א, או שלא הובאה בכלל.

האם הרחיד"א ראה את זהר דפוס מנטובה ?

(י) בעמ' קי"ב כתב על דברי הרחיד"א ששיבח את דפוס קושטא ואת המגיה שלו. "ולולא דמסתפינא אמינא כי אלמלי היה לפני הרחיד"א מהדורת דפוס מנטובה או דפוס אמשטרדם והיה משווה מהדורא מול מהדורא עיניו הקדושות שפיר הווי חזי כי בעלי דפוס קושטא עם שהרבו בגירסאות חדשות ומועילות, הרי מאידך הוסיפו לו טעויות ושיבושים לרוב אשר הדפוסים שלפניהם היו הרבה יותר טובים ממנו וכבר הראנו כמה דוגמאות מן השיבושים שנפלו בו. והדבר מפליא ביותר שגירסאות משובשות אלו חזרו ונשנו גם במהדורת ליוורנו תקנ"א".

ומלבד שכבר שמטנו את היסוד שעליו בנה את כל הבנין, והראינו ששני הדוגמאות שהביא על טעויות ושיבושים בדפוס קושטא, אינם טעויות אלא תיקונים מכוונים. בנוסף לזה דבריו כאן אינם נכונים, כי הרחיד"א ראה גם ראה את דפוס מנטובה. עי' בזוהר ח"ב דף ק"פ ע"ב בהגהה שנדפסה עה"ג באות ב' (בדפוס וילנא ב'ניצוצי אורות') ומסתיימת "מאי"ן" שהיא כידוע חתימתו של הרחיד"א בהגהותיו שבזוהר, שכתב על גירסא מסויימת בזוהר "וש"ר שכן הוא בדפוס מנטובה".

וכן ממה שכתב הרחיד"א על הרש"ב "עבד עובדא ושינה רוב הגהות דפוס קושטאניא זוהרו מוכיח מידע ידיע, ובנסחי זהר מנטובה דבק לאהבה". למדים אנו שהיה לפניו דפוס מנטובה, ממנו הסיק שרש"ב דבק בנוסחאותיו.

היוצא מכל הנ"ל, שגם הרש"ב וגם הרחיד"א ומגיהי דפוס ליוורנו תקנ"א בדקו והשוו את נוסחת קושטא עם נוסח דפוס מנטובה. אלא שבניגוד לרש"ב שבמקומות רבים לא קיבל את שינויי דפוס קושטא והחזיר את גירסת מנטובה. הרחיד"א ומגיהי דפוס ליוורנו תקנ"א, קיבלו כמעט בכל מקום את גירסת קושטא.

על אף טעויות הדפוס שנפלו בדפוס קושטא, בסיס הנוסח שבו, מקורו מתלמידי האר"י, ויש בו הגהות ותיקונים נפלאים

(י"א) חשוב להדגיש שהגירסאות ושינויי הנוסחאות שבדפוס קושטא, ברובם הגדול הם תיקונים נפלאים הן בלשון הזוהר והן בתוכן הדברים.

לדוגמא בעלמא כדי לקבל מושג על כמות התיקונים שנוספו בדפוס קושטא, אציין כי בהקדמת הזוהר לבדה, שהיא י"ד דפים. ישנם שלושים ושמונה תיקוני גירסא שנוספו לראשונה בקושטא, וממנו נעתקו לדפוסים שאחריו עד לדפוסינו, וגירסאות אלו ברורות ומאירות עינים. עי' בקונטרס 'הקדמת הזוהר' עם כל שינויי הגירסאות מדפוסים ישנים מדוייקים, שיו"ל בשנת תשע"ו ע"י מכון מפקים נגה".

ז. ונראה שהסיבה לכך היא, מה שכתב הרחיד"א ב'ישמח חיים' הנ"ל על מגיה דפוס קושטא (וכוונתו כמובן לעורך הספר עם ההגהות לדפוס) "כי אני בעניי ידעתי מאן ניהו מר המגיה ולא הרים ידו רק אשר מצא בנוסחי גדולי ישראל ולהא מילתא שבחו רבנן כי שיח וכי שייג לו מומחה ופקיע".

ח. ולהלן מספרי ההערות שם שבהם תיקוני נוסח שמקורם מדפוס קושטא: 48, 91, 104, 105, 114, 172, 207, 209, 210, 214, 222, 260, 276, 281, 334, 402, 432, 436, 438, 465, 466, 470, 530, 605, 624, 635, 670, 800, 843, 873, 944, 951, 1054, 1091, 1152, 1156, 1243, 1245.

מקורם של הנוסחאות שבדפוס קושטא, הם מתלמידי האר"י הלא המה מהרח"ו ומהר"י משען, כפי שכתב מדפיס קושטא בהקדמתו. שבאו לידי מהעתקתו של רבי משה מזרחי שהעתיק את הגהותיהם של הנ"ל מתוך ספרי הזוהר שלהם^ט.

אף רש"ב שכתב על דפוס קושטא "טעויות הדפוס שנפלו בו לאלפים ורבות", כוונתו כפשוטו לטעויות דפוס גרידא, אך גוף הנוסח ועריכתו גם לשיטתו של רש"ב עדיפים על כל הדפוסים שלפניו כלשונו הנ"ל "והנה בדקתי כל דפוסי הזוהר למצוא המובחר שבכולם, הוא של קושטאנדינא של שנת מלכו"ת כי ממדפיסו לא נעלם, ספר הגהות מתלמידי הרב".

הבחנה זו חשובה מאוד, וזו הסיבה שלמרות הביקורת החריפה של רש"ב על הטעויות שנפלו בדפוס קושטא, הוא עצמו קיבל במקומות מסויימים את גירסתם, כמו למשל בשני הדוגמאות שהביא הרב גולדשטיין ונידונו בארוכה לעיל באותיות ו' ז'.

חלק גדול מטעויות דפוס קושטא, תוקנו במהדורות הזוהר של רש"ב ודפוס ליוורנו

י"ב) הנה רש"ב ברוחב דעתו תיקן את אותם טעויות דפוס שנפלו בקושטא (ראה להלן הערה י"א), ובמקומות מסויימים קיבל את הגירסאות המתוקנות שבו כנ"ל.

וכן בדפוס ליוורנו תקנ"א, למרות שלא קיבלו הרבה מגירסאות הרש"ב, וחזרו לגרוס כנוסח קושטא. בכל זאת במקומות רבים השאירו את תיקוני ושינויי הרש"ב, כנראה שבמקומות אלו הסכימו עם רש"ב שטעות דפוס נפלה בקושטא.

באופן שבדפוסים המבוססים על מהדורת הרש"ב אמ"ד תקל"א (והם: אמ"ד תקמ"ט, תקס"ה – שהם העתקה מדוייקת של אמ"ד תקל"א. וכן ליוורנו תקנ"א, והלאה. קאפוסט תקס"ט, שקלוב תקע"ב, לבוב תר"כ), יש להניח שרוב שיבושי וטעויות דפוס קושטא תוקנו.

מדפיסי הזוהר בסלאוויטא בתחילה הדפיסוהו עפ"י דפוס אמ"ד תפ"ח, אך במהדורות המאוחרות הדפיסוהו עפ"י דפוס קושטא

י"ג) נוסח הזוהר שבדפוס סלאוויטא הראשונים: תקנ"ח, תקס"ד, תקס"ט, ותקע"ה, נדפס עפ"י זהר דפוס אמשטרדם תפ"ח, כמצויין בדף השער. אך בדפוס זהר סלאוויטא האחרונים: תקפ"ד ותקפ"ז, נכתב בדף השער שנדפס עפ"י זהר דפוס קושטא (עמד ע"כ הרב גולדשטיין בעמ' קי"ט–ק"כ).

^ט ועי' בזוהר סוף ח"ב (דף רס"ט ע"א) שנדפס 'דוכרן סהדותא' של ר' משה מזרחי "עד כאן עזרני ה' להגיה זה הספר אות באות מלה במלה מספר הרב הגדול כמהר"ר חיים ויטאל זלה"ה כפי מה שתיקן וקיבל מרבו הרב רבינו יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה וכו'. ובסוף ח"ג (דף רצ"ט ע"ב) 'דוכרן סהדותא' "ואני הצעיר הגהתי ג' ספרים אלו שהם ספר ויקרא וס' במדבר וס' דברים מס' הזו' של החכם השלם המקובל האלהי כה"ר יהודה משען תלמידו של הרב המקובל האלהי כמהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה והוגה ספרו של החכם הנזכר מספר רבו הנזכר וכו'.

ועי' בספר 'קבלת האר"י' (לר' יוסף אביב"י) ח"ג עמ' 1125 שמעיד שראה זוהר עם הגהות בכת"י מהרח"ו עצמו על ספר בראשית (שנמצא באוסף פרטי בירושלים). ותיארם כך "בכל עמוד ועמוד בכרך זה מצויות הערותיו של ר"ח ויטל והן כוללות חילופי נוסח מחיקות והסגרות של אותיות ותיבות ואף של שורות אחדות, והוספות רבות". ולהלן שם כתב "השוואה בין טופסו של ר"ח ויטל ובין ספר הזוהר על בראשית שנדפס בקושטא תצ"ו מוכיחה כי נוסח קושטא מושתת על טופסו של ר"ח ויטל. רוב ההערות וההגהות שכתב ר"ח בספרו, אך לא כולן, שולבו ושוקעו בזוהר שנדפס בקושטא".

ויש בנותן ענין להעתיק את הקדמתם של מדפיסי סלאויטא למהדורות האחרונות בה מסבירים את הסיבה ששינו טעמים, וזנחו את נוסח אמשטרדם תפ"ח, לטובת דפוס קושטא. בזוהר בתחילת ח"ג תחת הכותרת "טוב טעם ודעת" כתבו: "מה ראינו על ככה להדפיס הזוהר כעת מהעתק דפוס קושטאנדינא. הנה זאת חקרנוה לפלגות גדולים חקרי לב, נבונים וידועים, יחד כולם אמרו שהזוהר דפוס אמשטרדם, אין די באר. וכאשר שמענו כן ראינו, אתרין סגיאין נינהו, דנלקו בחסר ויתיר וחליף, אשר כל הבא עליו ועמד, תני תני ולא ידע מאי תני. ועינינו לנכח יביטו בספרי זוהר ד"ק [=דפוס קושטא] הנ"ל כד קאי בהאי ענינא מוסיפין וגורעין ואתרא באתרא מיחלף עד שהוא מתוקן ומקובל... וכמה נפיש חיליה כי הזוהר דפוס קושטאנדינא חזקתו בדוק לאור נר ישראל... מוהרח"ו זללה"ה. ...ע"כ אמרנו טוב שנאחו בזה. ...ואולם גם בזוהר ד"ק [=דפוס קושטא] כאן נמצאו כמה סוגי טעות אשר צמחו בדפוס ק' [=קושטא] הנ"ל. ע"כ חפשונו חפש מחופש בכמה מיני זוהר חדשים עם ישנים...וברוב אונים סקלנו קמשונים".

וכן בזוהר בתחילת ח"א תחת הכותרת 'קושטא אמרי אמת' חזרו לשבח את דפוס קושטא באריכות. וחזרו על דבריהם בעניין תיקוני הטעויות שעשו: "כי צמחו בדפוס שלו [=קושטא] כמה טעויות רבות ועצומות, ע"כ הוכרחנו לבדוק אחריו בדוקין שבעין מכמה ספרי זוהר לסקל קמשוני הטעויות".

הרי שגם מדפיסי סלאויטא שבתחילה הדפיסו את מהדורתם עפ"י דפוס אמשטרדם תפ"ח, חזרו להכיר בערכו המיוחד של דפוס קושטא ובמעלת נוסחאותיו, ועל פיו הדפיסו את הזוהר במהדורותיהם המאוחרות. אלא שלא נעלם מעיניהם טעויות הדפוס שנפלו בו, והשתדלו בדבריהם לתקן אותם.

והנה כמעט כל דפוסי הזוהר שנדפסו אחרי שנת תקפ"ז, נדפסו עפ"י דפוס קושטא, כפי שכתב הרב גולדשטיין בעמ' ק"כ, וברובם צויין הדבר בשעריהם. אך מעיין בהם נראה שהתבססו על דפוסי סלאויטא המאוחרים הנ"ל, ובכלל זה גם דפוס וילנא המצוי (למעט דפוסי ליורנו, ולבוב תר"כ).

כך שבכל הדפוסים שנדפסו על בסיס נוסח דפוס קושטא (מהדורות הרש"ב, ומהדורות ליורנו, וכן דפוסי סלאויטא המאוחרים, והדפוסים שהתבססו עליהם) השתדלו המדפיסים לתקן את טעויות הדפוס שנפלו בקושטא (אלא שכמובן נפלו בהם טעויות דפוס חדשות, אין אין זה מעינינו כעת).

י"ד) לסיכום, לאור כל הנ"ל לא נכון להגדיר את דפוס קושטא כ'מהדורה מלאה טעויות'. כי כאמור מדובר בדפוס מיוחד שנוספו בו מאות (אם לא אלפי) תיקוני נוסח, גירסאות, והוספות רבות, המיוחסות לאר"י וגוריו, אשר שופכים אור חדש להבנת דברי הזוהר, וממש פנים חדשות באו לכאן.

גירסאות דפוס קושטא התקבלו ע"י הרחיד"א, שסמך עליהם בשני ידיו. וכן כמעט ע"י כל מדפיסי הזוהר משנת תקפ"ז ואילך. למעט הרש"ב שבמקומות רבים לא קיבל את תיקוניהם והחזיר את הגירסא הישנה שמקורה בדפוס מנטובה. אך גם הוא הכתירו בתור דפוס הזוהר המשובח ביותר, ובהרבה מקומות קיבל את גירסתם. אלא שכדרך כל דפוס, נפלו גם בדפוס קושטא טעויות הדפסה.

יחסו של הרש"ב לתיקוני הדרך אמת

ט"ו) בעמ' ק"ז-ק"ח כתב: "גם מהדורות בעל המקדש מלך לקויה ביתר וחסר. קודם כל בנוגע להגהות דרך אמת, ברוב המקרים קיבל גירסת הדרך אמת, ולא הביא גירסת הנוסח המקורי. ..אכן כמה פעמים הביא הנוסח המקורי, פעמים בציוני חצאי לבנה ..ואין אתנו יודע ומבין הדרך שסלל לו הרב רש"ב זצ"ל בזאת, כי לא הגיד לנו למה באיזה מקומן בחר להביא הגירסא הנדחית ע"י הדרך אמת, ולפעמים לא".

והנה מעיון בזוהר של הרש"ב, ובספרו מקדש מלך, עולה שבדרך כלל קיבל את נוסח הדרך אמת לגמרי, משום יחסו להאריז"ל. אלא שכאשר מצא סתירה גמורה לגירסת הד"א בכתבי האר"י, העדיף את גירסת האר"י (עי' בזה עוד מש"כ להלן).

לדוגמא ראה זהר ח"א דף א' ע"א "בגין דאית שושנה ואית שושנה" כך הוא בדפו"ר מנטובה. והדרך אמת כתב שם "ול"ג בגין דאית וכו' ". ובדפוס קושטא מילות בגין דאית וכו' מוסגרו בסוגריים. ואילו רש"ב בזוהר שלו הדפיס משפט זה ללא סוגריים כבדפו"ר, למרות שכאמור הדרך אמת מחקו בפירושו. והטעם, משום שהאריז"ל בשער מאמרי רשב"י להדיא גורס משפט זה ומפרשו.

ונראה שכאשר היה משמע לרש"ב מתוך כתבי האר"י שגורס דלא כהד"א, אך לא היתה לו הכרעה מוחלטת בזה, במקרים אלו הביא את שתי הגירסאות.

מעלת מהדורת הזוהר של רש"ב

ט"ז) בעמ' ק"ח כתב תחת הכותרת 'ההוספות והתיקונים שבמהדורת בעל המקדש מלך' "....גם תיקן טעויות דמוכחי, אך מאידך הניח הרבה טעויות, והדוגמאות המובאות לעיל" וכו'.

והנה אמת נכון הדבר שרש"ב "תיקן טעויות דמוכחי"¹, אך עיקר מעלתו בכך שבמקומות רבים (כנ"ל אות ט') בוטלו בו שינויי דפוס קושטא, והוחזרו גירסאות מנטובה. (ומה שכתב שרש"ב הניח הרבה טעויות, וציין לדוגמאות שהביא לעיל, על כך הערנו באריכות לעיל באותיות ו' ז').

י. ואעתיק כאן ממה שכתבתי במאמרי על הדרך אמת (עודנו בכתובים) בפרק ה' "הנה המקדש מלך מביא בהרבה מקומות גירסת הד"א ומסכים לה, ולפעמים אף מפרש את טעם ההגהה כמו למשל בח"א דף נ"ח ע"א ושם ע"ב. ובאופן כללי נראה שמסכים להגהות הד"א כמו שמשמע ממש"כ בריש פרשת ויחי "בפרשה זו יש הרבה טעויות שלא הגיהם דרך אמת ... ולכן נאריך בהגהת הלשון". מאידך יש מקומות שאינו מקבל את תיקון הד"א באופן מוחלט אלא מפרש את הגירסא הישנה, ואח"כ את גירסת הד"א. כמו למשל בח"א דף ו' ע"א ד"ה כף שהיא הנשמה וכו'. "אי נמי לגירסת דרך אמת כף שהיא וכו'. עיי"ש. ויש שאינו דוחה באופן מוחלט, אבל מתבטא "בדרך אמת הגיה וכו'. ויותר טוב נראה שלא להגיה" כך כתב בח"א דף מ' ע"א ד"ה עד דאתנשי מכלא. ומציין שם להאריז"ל בע"ח, ונראה שמביא ממנו ראיה נגד הגהת הד"א.

לעומת זאת יש פעמים ששלל את גירסת הד"א לגמרי כמו בח"א דף ק"ה ע"ב "דבר אחר עשו כתרנומו גרסין ול"ג למעבד". ובדרך אמת שם גורס להדיא "למעבד". וכן בח"ב ס"ו ע"א "ה"ג ויהי ידיו אמונה מהימנותא ודאי ולא ככתוב בדרך אמת". בח"ב רס"א ע"א "ה"ג לאתעטרא לעילא אלקים חיים ולא כהגהת ד"א" (עיי"ש כל מה שנוסף בסוגריים בדפוסינו עפ"י הד"א). בח"ב רס"ב ע"ב "ה"ג ואי ההוא ב"נ תב לסורחני דחובי ולא כד"א". ושם בדף רס"ג ע"ב ד"ה וחד אקרי קובעת. ג"כ שלל את גירסת הד"א עיי"ש. בח"ב בדף רס"ו ד"ה ה"ג ובההוא היכלא, כתב "ולא כהגהת ד"א כי כל מה שהגיה בדף זה אין לו מקום כי דברי הזוהר נכוחים למבין וישרים, ואפשר שאלו ההגהות היו בגליון מאיזה מגיה והמדפיס הכניסם בכלל". (ומעניין שלא מתייחס לדברי הרמ"ז עצמו בסוף הד"א שמסתפק על הגהות ספר שמות שאינם להאר"י).

י"א. כפי שזכר גם בשער הזוהר שבמהדורתו (בסוף): "נדפס בעיון ובהשגחה רבה בעשר מעלות על דפוס קושטאנדינה ומנטובה, וכל טעות הדפוס דקדקנו להרים".

כמו כן רש"ב תיקן גירסאות עפ"י כתבי האריז"ל. וכך נדפס בשער הזוהר שבמהדורתו: "מוגה מכל סיג ומנופה, בי"ג נפה יפה יפה, מהטעויות כמה אלפי, שנפלו בראשונים בהי מנייהי עדיפי, מתוך הגהות האר"י זלה"ה שמסר למהרר"ז פה אל פה, ונטעם בגן עץ החיים ספרו מכלל יופי". ובכותרת להקדמתו על הזוהר שם נכתב עליו "גברא רבא ויקרא ... והגיה ספר הזוהר שחיבר הרשב"י בוצינא דנהורא, ע"פ הגהות האר"י שבחבורה, שמסר למהרר"ז ערוכה בכל ושמורה, להסיר המכשלה מתוך עם יפה וברה". ובחזקתו כתב רש"ב "ועל הגהות עץ חיים סמכתי, וכל תיבה שמחק הרב דווקא מחקתי". דוגמא לגירסא שתיקן רש"ב עפ"י כתבי האר"י, הבאנו לעיל באות ט"ו.

נוסחאות זוהר דפוס ליורנו

י"ז) בעמ' ק"ט בסקירתו על זוהר דפוס ליורנו תקנ"א כתב: "הזוה"ק של דפוס ליורנו נדפס כתבנית הזוה"ק של דפוס קושטאנדינא, בתוספת הגהות והערות של רש"ב, וכן ליקוטים מספר זהרי חמה ... אך גולת הכותרת אשר בו, הן הן הערותיו של הרחיד"א" וכו'.

דברים אלו אינם מדויקים. כי עיקר מעלתו של דפוס ליורנו היא בנוסח שלו, שהוא שילוב של נוסח דפוס קושטא, עם תיקוני נוסחאות שמקורם מזוהר מהדורת הרש"ב.

והנה באופן כללי כאשר הרש"ב נטה מגירסת קושטא והחזיר גירסת דפו"ר מנטובה, מדפיסי ליורנו אימצו את גירסת קושטא. אלא שבכל זאת ישנם מקומות רבים שבהם אימצו את גירסת רש"ב (או משום שהכריעו שבדפוס קושטא נפלה טעות דפוס, או שבמקומות אלו סמכו על מקורותיו של הרש"ב מכתבי האר"י, וע"ע בזה להלן). באופן שמלאכת מחשבת נעשתה במהדורה זו.

וכך כתב מדפיס ליורנו בסוף זוהר ח"ג (דף שי"א ע"א) תחת הכותרת 'אלה דברי הצעיר המדפיס פה ליורנו נר"ו' "...ואשא כפי להגיד לאדם קורא נעים צדיק כתמר, אם ראה תראה כמה שינויים בין זוהר הקדוש דפוס קושטאנדינא לזוהר זה, לא תתלי בוקי סריקי, בזאת תדע כי ריחו לא נמר, כי מע' [=מעלת] המגיהים על כל טיפה היו מונים ז' נקיים לברר אוכל וקרא זה אל זה ואמר".

וכן הרחיד"א מהלל ומשבח את עבודתם של עורכי מהדורת ליורנו (-ה'מגיהים' בלשונו). וראיתי להעתיק כאן את לשונותיו, כי מהם יש ללמוד על עבודתם הגדולה, ושיטתם בבחירת הנוסחאות (הרב גולדשטיין העתיק בעמ' ק"י-ק"ב חלק מלשונות הרחיד"א בקיצור).

בהקדמתו שנדפסה בתחילת הזוהר ח"א תחת הכותרת 'מקדם לעי"ן דע מאי"ן' כתב: "...באמת אמרו גדולים מעשה צדיקים לפעלא טבא אמרינן יישר כל אשראי. אנכי היודע ועד כמה יגיעות ויחנו בטר"ח נפיש בטרחא להוציא כלי למעשהו ידענא בנפשאי, כיצד מרקדין בי"ג נפה אלפ"א לסלת סדרי בירורין נסחי דווקני אשר כבר עשוהו ראשונה במלכות קושטא קאי ואולם איכו לא קמטו כשורא". וכבר בא חכם לש"ם שב"ו אשתפוך חמימי ויעש לו מטעמים הגהות ופירושים חכם מה הוא אומר בריש כל מראי"ן אנא סתיר ובנאי. הן כל יקר חזו מפעלות מע' [=מעלת] המגיהים כבוד מלכים חקור וימודו באומ"ר הושב יושר על מכוננו ואת היותר למיקם אבראי".

י"ב. וכן בתחילת ההקדמה בטענותיו על מדפיס קושטא כתב "ולא ידע כי בנפשו הוא ובטלה דעתו אצל ספר עץ החיים שבו מפורשים רוב מאמרי הזוהר העמוקים. וכפי הפירוש לא תצדק שום הגהה מהזולת כי אם מה שהגיה האר"י ז"ל בכתב ידו".

הקטע האחרון 'הן כל יקר' וכו' מלמד (כנ"ל) שמדירי ליורנו לא ביטלו באופן שיטתי את גירסאות הרש"ב וחזרו לנוסח קושטא. אלא שבכל מקום שחלוקים דפוס קושטא והרש"ב בגירסאות, חקרו ובדקו, והכריעו לגופו של עניין, האם לקבל את גירסת הרש"ב, או להחזיר גירסת קושטא¹³.

ובדברי הסיום שלו שנדפסו בסוף זוהר חלק ג' (אחרי ה"הוספות"), תחת הכותרת 'ישמח חיים' כתב הרחיד"א "הדור אתם ראו ... גם אשור"ר נלוה עמם נסחי דווקני ובריא נהורין סדרי בירורין ... בכל הרואה זאת לפני דפוס קושט' במעלו"ת אח"ז משובח ומפואר ... ואולם הנה זה בא הרב ר"ש בוזאגלו זלה"ה שדי ביה נרגא ... עבד עובדא ושינה רוב הגהות דפוס קושטא ... ובנסחי זוהר מנטובה דבק לאהבה ... איכו השתא מחזיקנא טיבותא למע' [=למעלת] המגיהים אשר על עומדם יעמודו בשינויי הרש"ב ונסחי הרמ"ז בכ"י לברר אוכל לדון ולהכריע".

גם כאן מתוך הלשון "אשר על עומדם יעמודו בשינויי הרש"ב ונסחי הרמ"ז בכ"י לברר אוכל לדון ולהכריע". מבואר כנ"ל¹⁴.

ודרך אגב אעיר שמילתנו אמורה על דפוס ליורנו תקנ"א, שהיא המהדורה הראשונה שנדפסה שם. אך בדפוסי ליורנו המאוחרים כמו תרי"ב ותרי"ח, ישנם שינויי נוסח רבים שאינם בליורנו תקנ"א, ומסתמא נעשו מסברא¹⁵.

לסיכום: חשיבותם של זוהר הרש"ב, וזוהר ליורנו היא בעיקר בנוסח הגירסא שלהם. זוהר הרש"ב, בתיקון טעויות דפוס קושטא, וכן בהעדפת נוסח מנטובה על פני נוסח קושטא במקומות רבים (וכן בגירסאות שמקורם מכתבי האר"י). וזוהר ליורנו בכך, שגירסתו משולבת מנוסח קושטא ונוסח הרש"ב גם יחד¹⁶.

י"ג. ופירוש מליצותיו נראה לי כך: "נסחי דווקני אשר כבר עשוהו ראשונה במלכות קושטא קאי ואולם איכו לא קמטו כשורא"י". – כלומר למרות התיקונים שנעשו בדפוס קושטא לכלל שלימות לא הגיעו. "הן כל יקר חזו מפעלות מע' המגיהים כבוד מלכים חקור וימודו באומ"ר" – העמיקו לחקור והכריעו את הגירסא בשיקול ואמון הדעת. "הושב יושר על מכוננו" – מתייחס למקומות שבהם החזירו את גירסת דפוס קושטא שהרש"ב נטה ממנה. "ואת היותר למיקם אבראי" – מקומות שבהם הסכימו עם הרש"ב שיש לנטות מגירסת קושטא.

י"ד. אלא שמה שהזכיר כאן הרחיד"א "על עומדם יעמודו בשינויי הרש"ב ונסחי הרמ"ז בכ"י". יש להסתפק האם כוונתו שרק כאשר מצאו את גירסתו של רש"ב בכת"י הרמ"ז, אזי קיבלו את גירסתו. או שזה ענין בפני עצמו, שחזר שביטלו את תיקוני הרש"ב, והחזירו את גירסת קושטא באופן כללי, הכניסו תיקונים בנוסח שמקורם מהרמ"ז. ואמנם דבר זה דורש חקירה ובדיקה, לראות אם יש מקומות שיש בדפוס ליורנו שינוי גירסא שהם המקור הראשוני שלה (– כלומר שאיננה בדפוס קושטא או רש"ב). ולעת עתה מצאתי בזהר ח"א דף ג' ע"ב שנוסחת דפוסינו "והכא אגליפו שית סטריין רברבין". ובדפוסים ראשונים הגי' "אגליפי", והמקור הראשוני לגי' "אגליפו" הוא דפוס ליורנו. אלא שכמובן שינוי גירסא קטן זה, אין בו כדי ללמד על הכלל כולו.

ט"ו. המגיה של מהדורות אלו הוא ר' יוסף שבתי פרחי וכתב "התנצלות המגיה" בסוף ח"ג. ועי' בזהר ליורנו תרי"ח ח"ב דף קנ"א ע"א שכתב שם הערה עה"ג באות ג' "א"ה ישפ"ה זה הלשון אינו מבורר אבל יראנו לשלוח בו יד". ויש קצת לדייק מדבריו אלו, שבמקומות אחרים הגיה מסברא תיקוני לשון ונוסח. והנה בהגהותיו על תיקוני זוהר ליורנו תרכ"ו חתם גם בשם "ישפ"פ". ובהגהותיו על זוהר חדש ליורנו תרכ"ו חתם לפעמים בשם "שי"ף". ובהקדמתו לז"ח הנ"ל כתב שהגיה את נוסח הזוהר ותיקן אותו, ונראה מדבריו שתיקן מסברא.

ט"ז. בעמ' קכ"ד כתב הרב גולדשטיין, שישנם ארבעה מהדורות של זוהר שיש בהם שינויי גירסא, והם: מנטובה, קרימונה, זולבאך, וקושטא. לאור דברינו יש להוסיף לרשימה את מהדורת הזוהר של רש"ב, ואת דפוס ליורנו.